

Z warsztatów badawczych i doświadczeń klinicznych

**Joanna Kwiatkowska, Barbara Woynarowska,
Anna Oblacińska, Ilona Burzyńska**
Zakład Pediatrii Społecznej i Medycyny Szkolnej
Instytutu Matki i Dziecka w Warszawie

NIEKTÓRE UWARUNKOWANIA SPOŻYWANIA ALKOHOLU PRZEZ UCZNIÓW W WIEKU 11, 13, 15 LAT W POLSCE

WSTĘP

Zjawisko konsumpcji alkoholu przez dzieci i młodzież jest ogólnie znane, i mimo obowiązujących zakazów narasta z roku na rok. Alkohol niszczy młody organizm poprzez hamowanie i upośledzanie rozwoju psychicznego i społecznego młodego człowieka. Dlatego też, w zasadzie każde spożycie alkoholu przez dziecko i nastolatka można uznać za nadużycie [4]. Czyni to 8 na 10 młodocianych [3]. W ciągu ostatnich lat obniża się wiek uczniów rozpoczynających picie alkoholu. W wieku 8-12 lat sięga po niego 48% badanych, w wieku 13-15 lat-27% [11]. Najczęściej spożywane jest piwo – średnio co 4 dni, a 50% młodzieży pije wódkę [3]. Z danych Ministerstwa Edukacji Narodowej wynika, że wśród uczniów szkół podstawowych 1/5 przynajmniej raz w życiu była w stanie upojenia alkoholowego [2].

Celem pracy jest ocena częstości picia alkoholu przez młodzież szkolną w Polsce oraz niektórych uwarunkowań tego zjawiska.

MATERIAŁ I METODY

Badania przeprowadzono w 1994 r. w reprezentatywnej grupie młodzieży szkolnej w wieku 11, 13, 15 lat (N=4527; 2243 chłopców, 2284 dziewcząt). Grupa ta została dobrana w drodze losowania zespołowego - dwustopniowego. W pierw-

szym etapie losowania zespołem było województwo (wybrano 11), w drugim- zespołem była klasa (V, VII szkoły podstawowej i I szkoły ponadpodstawowej) [8].

W badaniach wykorzystano ankietę międzynarodową, stosowaną w ramach badań nad zachowaniami zdrowotnymi młodzieży szkolnej, przeprowadzanych pod auspicjami światowej Organizacji Zdrowia, Biura Regionalnego dla Europy co 4 lata we wzrastającej liczbie krajów. Badania te noszą nazwę „Health Behaviour of School- Aged Children. A WHO Cross National Survey”. W roku 1994 koordynatorami badań byli Chris Smith (Cardiff) i Bente Wold (Bergen) i przeprowadzono je w 24 krajach Europy i w Kanadzie [10].

W Polsce ankietę została sprawdzona w dwukrotnych badaniach pilotażowych. Ankieterkami były odpowiednio wybrane i przeszkolone pielęgniarki szkolne z innych szkół niż te, w których wykonano badanie. Uczniowie wypełniali ankietę w klasach, z zachowaniem pełnej anonimowości (po wypełnieniu ankiety uczeń wkładał ją do indywidualnej koperty, którą mógł zakleić i włożyć do koperty zbiorczej) [8].

W ankiecie zawarto m.in. pytania dotyczące: rozpoczęcia i aktualnej częstości picia alkoholu (codziennie, w każdym tygodniu, w każdym miesiącu i rzadziej) oraz „bycia” w stanie upojenia alkoholowego*. Zbadano zależności między tymi zachowaniami a:

– wybranymi cechami sytuacji rodzinnej - zawód rodziców; palenie przez rodziców tytoniu;

– innymi zachowaniami antyzdrowotnymi (codzienne picie kawy, palenie tytoniu, nie spożywanie pierwszego śniadania w domu i posiłku w szkole, podjęcie współżycia płciowego (pytanie zawarte w ankiecie dla 15- latków), relacjami z rodzicami, rówieśnikami i zadowoleniem z życia;

– częstością występowania urazów;

– częstością występowania dolegliwości psychosomatycznych.

Istotność różnic badano testem chi- kwadrat i oznaczono w tekście:

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$.

WYNIKI

1. Podjęcie próby picia alkoholu, częstość picia i stan upojenia alkoholowego a cechy demograficzne

Większość badanych uczniów (78%) próbowała już napojów alkoholowych (piwo, wino, wódka, szampan). Odsetek chłopców próbujących napojów alkoholowych (82%) jest wyższy niż dziewcząt (75%) (***). Wraz z wiekiem wzrasta odsetek uczniów próbujących napojów alkoholowych. W wieku 11 i 13 lat mniej dziewcząt niż chłopców próbowało tych napojów. W wieku 15 lat nie ma różnicy między odsetkiem chłopców i dziewcząt próbujących alkoholu (Tabela 1).

* Pytanie w ankiecie brzmi: „Czy wypileś kiedykolwiek tak dużo alkoholu, że czuleś, że jesteś naprawdę pijany?”

Niektóre uwarunkowania spożywania alkoholu przez uczniów w wieku 11, 13, 15 lat w Polsce

W mieście odsetek uczniów, którzy próbowali napojów alkoholowych jest wyższy (81%) niż na wsi (73%) i różnica ta jest wysoce istotna statystycznie (***).

Aktualnie pije napoje alkoholowe z różną częstotliwością 52% młodzieży. Pije w każdym:

- tygodniu - 16% chłopców i 6% dziewcząt, głównie piwo;

- miesiącu - 26% chłopców i 13% dziewcząt, głównie piwo i wino (Tabela 2).

Odsetek młodzieży pijącej różne napoje alkoholowe jest nieco większy w mieście niż na wsi (Tabela 3).

TABELA 1

Uczniowie w wieku 11, 13, 15 lat, którzy próbowali napojów alkoholowych (piwo, wino, wódka, szampan) (%)

Wiek (lata)	Ogółem		Chłopcy		Dziewczęta	
	N	%	N	%	N	%
11 (N=1473)	953	65	484	69	469	62
13 (N=1514)	1221	81	618	85	603	77
15 (N=1540)	1366	89	724	90	642	89
Ogółem 4527	3540	78	1826	82	1714	75

Różnica chłopcy/dziewczęta ***

TABELA 2

Częstość picia napojów alkoholowych (piwo, wódka, szampan) przez uczniów w wieku 11-15 lat (%)

Rodzaj napoju	Płeć	Nie piją obecnie % (N=2717)	Piją obecnie % (N=1810)		
			w każdym tygodniu ¹⁾	w każdym miesiącu	rzadziej niż 1 raz w miesiącu
PIWO	chłopcy	40	12	13	35
	dziewczęta	59	4	7	30
WINO	chłopcy	65	2	6	27
	dziewczęta	69	1	3	26
WÓDKA	chłopcy	80	1	4	15
	dziewczęta	90	1	1	8
SZAMPAN	chłopcy	40	1	3	56
	dziewczęta	41	0	2	57

Różnice chłopcy/dziewczęta ***

¹⁾ w tym codziennie

TABELA 3

Częstość picia napojów alkoholowych (piwo, wino, wódka) przez uczniów w wieku 11-15 lat w mieście i na wsi (%) (N=1810)

Rodzaj napoju	Płeć	Piją obecnie (N=1810)				Nie piją (N=2717)	
		w każdym tygodniu ¹⁾		w każdym miesiącu		M	W
		M	W	M	W		
PIWO	chłopcy	13	9	13	13	74	78
	dziewczęta	5	2	7	5	88	93
WINO	chłopcy	5	2	6	6	89	92
	dziewczęta	1	0	4	2	95	98
WÓDKA	chłopcy	2	1	5	3	93	96
	dziewczęta	1	0	1	1	98	99

¹⁾ w tym codziennie

M - miasto

W - wieś

TABELA 4

Uczniowie w wieku 11-15 lat, którzy byli w stanie upojenia alkoholowego (%)

	Chłopcy %				Dziewczęta %			
	Ogółem	11	13	15	Ogółem	11	13	15
1 raz	17	13	17	19	13	4	13	21
2-3 razy	10	3	9	18	5	1	4	12
4-10 razy	4	0	2	8	2	0	1	3
więcej niż 10 razy	4	0	2	7	1	0	1	2
Ogółem: %	35	16	30	52	22	5	19	38

Różnice chłopcy/dziewczęta ***

W stanie upojenia alkoholowego, co najmniej jeden raz, było 29% uczniów, w tym 14% upiło się dwa razy i więcej. Chłopcy (35%) upijali się znacznie częściej niż dziewczęta (22%). Wraz z wiekiem wzrasta odsetek uczniów, którzy byli w stanie upojenia alkoholowego jeden lub dwa razy i więcej (Tabela 4).

Odsetek młodzieży miejskiej, która była w stanie upojenia alkoholowego co najmniej jeden raz jest większy (30%) niż młodzieży wiejskiej (23%) (***)

2. Picie alkoholu, a wybrane cechy sytuacji rodzinnej

W grupie młodzieży pijącej alkohol największy jest odsetek uczniów, którzy podali, że ich ojcowie są rzemieślnikami - 24%, pracownikami fizycznymi - 19% i bezrobotnymi - 19% (Tabela 5). Istotna statystycznie zależność między piciem przez

Niektóre uwarunkowania spożywania alkoholu przez uczniów w wieku 11, 13, 15 lat w Polsce

ucznia a zawodem ojca występuje wśród chłopców (**). Nie występuje istotna statystycznie zależność między piciem alkoholu przez młodzież a zawodem matki.

Nie stwierdzono istotnych różnic w częstości picia alkoholu w odniesieniu do zamożności rodziny (w analizie statystycznej nie brano pod uwagę odpowiedzi „nie wiem”) (Tabela 6).

Istnieje zależność między piciem alkoholu przez młodzież a paleniem tytoniu przez rodziców. W grupie młodzieży pijącej alkohol znacznie większy jest odsetek tych, których rodzice palą codziennie (ojciec 20%, matka 23%), niż tych, których rodzice nigdy nie palili (ojciec 16%, matka 15%). Istotność różnic jest większa w przypadku chłopców niż dziewcząt (Tabela 7).

TABELA 5

Zawód ojca uczniów w wieku 11-15 lat a picie przez nich alkoholu (%)

Zawód ojca	Odsetek uczniów ogółem (N=4527)	Piją alkohol			
		Chłopcy		Dziewczeta	
		TAK	NIE	TAK	NIE
rolnik	7	20	80	6	94
pracownik fizyczny	47	26	74	12	88
rzemieślnik	10	33	67	15	85
pracownik umysłowy z co najmniej półwyższym wykształceniem	9	21	79	12	88
bezrobotny	11	27	73	10	90
rencista	2	10	90	15	85
nie wiem	14	45	55	13	87

TABELA 6

Zamożność rodziny uczniów w wieku 11-15 lat a picie przez nich napojów alkoholowych (%)

Zamożność rodziny	Odsetek uczniów ogółem		Piją alkohol					
	ogółem		chłopcy		dziewczeta			
	chłopcy	dziewczeta	TAK	NIE	TAK	NIE	TAK	NIE
bardzo bogata	1	1	19	81	23	77	15	85
bogata	9	5	23	77	32	68	13	87
średnio bogata	48	43	21	79	28	72	14	86
niezbyt bogata	25	30	18	82	24	76	11	89
biedna	2	3	21	79	30	70	12	88
nie wiem	15	18	13	87	17	83	8	92

TABELA 7

Palenie tytoniu przez rodziców uczniów w wieku 11-15 lat a picie przez uczniów alkoholu (%)

Palenie tytoniu przez rodziców		Odsetek uczniów		Piją alkohol (%)			
		ogółem		chłopcy**		dziewczęta*	
		chłopcy	dziewczęta	TAK	NIE	TAK	NIE
OJCIEC	nigdy nie palił	25	22	20	80	12	88
	przestał palić	17	18	29	71	13	87
	pali od czasu do czasu	13	13	25	75	8	92
	pali codziennie	45	47	28	72	13	87
MATKA	nigdy nie paliła	42	41	21	79	10	90
	przestała palić	12	12	28	72	14	86
	pali od czasu do czasu	16	15	25	75	12	88
	pali codziennie	30	32	32	68	14	86

TABELA 8

Picie alkoholu przez uczniów w wieku 11-15 lat a wybrane zachowania antyzdrowotne (%)

Wybrane zachowania antyzdrowotne		Piją alkohol			
		Chłopcy (%)		Dziewczęta (%)	
		TAK	NIE	TAK	NIE
codzienne picie kawy (co najmniej jeden raz)***	TAK	60	40	32	68
	NIE	20	80	9	91
palenie tytoniu z różną częstością***	TAK	62	38	49	51
	NIE	18	82	9	91
mieli stosunek seksualny (dotyczy 15-latków)***	TAK	62	38	50	50
	NIE	35	65	17	83
spożywanie I śniadania	TAK	25**	75	11	89
	NIE	34	66	14	86
Posiłek w szkole	TAK	27	73	10	90
	NIE	24	76	18***	82

3. Picie alkoholu a inne zachowania antyzdrowotne

Stwierdzono zależność między przedwczesnym podjęciem współżycia płciowego (przed 15 r.ż.), a picciem alkoholu. Większy jest odsetek chłopców (62%) w wieku 15 lat, którzy mieli już stosunek płciowy i piją alkohol, niż tych, którzy mieli już stosu-

Niektóre uwarunkowania spożywania alkoholu przez uczniów w wieku 11, 13, 15 lat w Polsce

nek płciowy i nie piją alkoholu (38%) (Tabela 8). Picie alkoholu skorelowane jest z paleniem tytoniu. Duży jest odsetek młodzieży, u której te zachowania antyzdrowotne występują jednocześnie. 62% chłopców pijących alkohol również pali tytoń (codziennie, co najmniej jeden raz w tygodniu i rzadziej), u dziewcząt odsetek ten wynosi 49% (Tabela 8).

Młodzież szkolna pijąca alkohol, w porównaniu z młodzieżą nie pijącą; istotnie częściej (Tabela 8):

– pije co najmniej jeden raz dziennie kawę;

Chłopcy – istotnie częściej nie spożywają pierwszego śniadania w domu;

Dziewczęta – istotnie częściej nie spożywają żadnego posiłku w szkole.

4. Picie alkoholu a relacje z rodzicami i rówieśnikami oraz poczucie zadowolenia z życia

Trudne relacje z obojgiem rodziców, a szczególnie z ojcem skorelowane jest z picciem alkoholu (45% pijących i 36% nie pijących). Ponad połowa (54%) uczniów pijących alkohol, spędza czas 4-5 razy w tygodniu z bliskimi przyjaciółmi bezpośrednio po zajęciach szkolnych.

Wśród młodzieży pijącej alkohol zdecydowanie większy jest odsetek (w porównaniu z osobami nie pijącymi) uczniów, którzy uczestniczą w dręczeniu innych „kilka razy w tygodniu” – odpowiednio 6% i 1% (Tabela 9).

Ponad dwa razy większy jest odsetek młodzieży pijącej alkohol i „raczej niezadowolonej z życia” niż nie pijącej alkoholu. Dziewczęta, które piją alkohol, częściej (20%) niż chłopcy (12%) twierdzą, że są niezadowolone z życia.

TABELA 9

Relacje z innymi osobami uczniów w wieku 11-15 lat, a picie przez nich alkoholu

Relacje z innymi osobami		Piją alkohol (%)	
		TAK	NIE
„trudno rozmawia mi się z ojcem”***	TAK	45	36
	NIE	55	64
„trudno rozmawia mi się z matką”***	TAK	19	13
	NIE	81	87
„spędzam czas bezpośrednio po zajęciach szkolnych z kolegami 4-5 razy/tyg.”***	TAK	54	38
	NIE	46	62
„posiadam dwóch i więcej bliskich przyjaciół”***	TAK	80	71
	NIE	20	29
„uczestniczę w dręczeniu innych kilka razy w tygodniu”***	TAK	6	1
	NIE	94	99

TABELA 10

Odczuwanie dolegliwości psychosomatycznych przez uczniów w wieku 11-15 lat a picie przez nich alkoholu

Dolegliwości występujące prawie w każdym tygodniu ¹⁾		Odsetek uczniów ogółem		Piją alkohol			
				chłopcy		dziewczęta	
		chłopcy	dziewczęta	TAK	NIE	TAK	NIE
Bóle głowy***	TAK	14	29	19	12	36	28
	NIE	86	71	81	88	64	72
Rozdrażnienie i zły humor***	TAK	35	45	43	33	57	43
	NIE	65	55	57	67	43	57
Zdenerwowanie***	TAK	48	60	58	45	73	59
	NIE	52	40	42	55	27	41
Trudności w zasypianiu**	TAK	17	22	21	15	29	21
	NIE	83	78	79	85	71	79

¹⁾ w tym codziennie**5. Stan upojenia alkoholowego a doznanie urazu**

Stany upojenia alkoholowego występujące u badanych uczniów skorelowane są z częstszym występowaniem urazów. 29% młodzieży, która w ciągu ostatniego roku doznała wielokrotnych urazów (2-8) była w stanie upojenia alkoholowego 4-10 razy i częściej. Wszyscy uczniowie, którzy doznali 9 i więcej urazów w ostatnim roku podali, że byli pijani 4-10 razy w życiu.

6. Picie alkoholu a odczuwanie niektórych dolegliwości psychosomatycznych

Dolegliwości psychosomatyczne zdecydowanie częściej odczuwają dziewczęta niż chłopcy. Wśród młodzieży pijącej alkohol z różną częstotliwością (N=1810) dolegliwości te częściej również odczuwają dziewczęta. Ogółem prawie połowa (42%) młodzieży pijącej alkohol odczuwa różne dolegliwości psychosomatyczne prawie w każdym tygodniu i częściej (Tabela 10).

OMÓWIENIE

Na podstawie wyników badań stwierdzono, że większość uczniów w wieku 11-15 lat (78%) próbowała już napojów alkoholowych, a pije alkohol w każdym tygodniu 11% uczniów. Podobne wyniki podaje Hołyst – 76% młodzieży próbowało już alkoholu, a 6% pije w każdym tygodniu [2]. Wraz z wiekiem wzrasta odsetek próbujących i kontynuujących picie alkoholu. W stanie upojenia alkoholowego przynajmniej raz w życiu było 29% badanych tj. około dwa razy więcej niż podają inni autorzy [2]. Najczęściej spożywanym napojem alkoholowym jest piwo. Kosikowski podaje, że młodzież pije piwo średnio co cztery dni [3].

Niektóre uwarunkowania spożywania alkoholu przez uczniów w wieku 11, 13, 15 lat w Polsce

Wśród przyczyn, dla których dzieci i młodzież podejmuje picie alkoholu, wielu autorów [11, 9, 5] podaje wpływ czynników społecznych: rodziny, w której są osoby pijące; rówieśników, którzy w czasie dorastania przeżywają okres buntu przeciw ogólnoprzyjętym wartościom i normom; intensywnych przemian społeczno-ekonomicznych w kraju, które stwarzają warunki do załamывania się mechanizmów kontroli nad sprzedażą i konsumpcją napojów alkoholowych.

Wyniki badań wykazały, że w grupie młodzieży pijącej alkohol (N=1810) największy jest odsetek uczniów, których ojcowie są rzemieślnikami – 24%, pracownikami fizycznymi – 19% i bezrobotnymi 19%.

Palenie tytoniu przez rodziców skorelowane jest z sięganiem przez młodzież po alkohol. W grupie młodzieży pijącej alkohol znacznie większy jest odsetek tych, których rodzice palą codziennie (ojciec 20%, matka 23%) niż tych, których rodzice nigdy nie palili (ojciec 20%, matka 15%).

Spożywaniu napojów alkoholowych towarzyszy często występowanie u młodzieży innych zachowań antyzdrowotnych, takich jak podejmowanie współżycia płciowego (przed 15 r.ż.), palenie tytoniu, codzienne picie kawy, nie spożywanie pierwszego śniadania w domu i posiłku w szkole.

Młodzież pijąca alkohol, częściej (45%) niż młodzież nie pijąca (36%), ma trudne relacje z rodzicami (szczególnie z ojcem). Ponad połowa uczniów pijących alkohol spędza czas 4-5 razy w tygodniu z bliskimi kolegami bezpośrednio po zajęciach szkolnych. Częściej pijący przejawiają zachowania agresywne wobec innych (6% pijących uczestniczy często – kilka razy w tygodniu – w dręczeniu innych).

Częsty stan upojenia alkoholowego prawdopodobnie sprzyja częstszemu doznaniu urazów. Około 2,5 razy wzrasta ryzyko doznania urazu przez młodzież upijającą się [7].

U młodzieży spożywającej napoje alkoholowe częściej także występują bóle głowy, rozdrażnienie i zły humor, zdenerwowanie i trudności w zasypianiu.

WNIOSKI

1. Ponad 3/4 badanej młodzieży w wieku 11, 13, 15 lat próbowało już napojów alkoholowych, w tym 1/3 (szczególnie młodzież pochodząca z miasta) była w stanie upojenia alkoholowego co najmniej jeden raz w życiu.

2. Największą grupę ryzyka picia alkoholu stanowią dzieci rzemieślników, pracowników fizycznych i bezrobotnych.

3. Codzienne palenie przez rodziców wiąże się z częstszym sięganiem po alkohol przez dzieci.

4. Wśród zachowań antyzdrowotnych skorelowanych z piciem przez młodzież alkoholu występują przede wszystkim: codzienne picie kawy, palenie tytoniu, przedwczesne podjęcie współżycia płciowego (przed 15 r.ż.), nie spożywanie I śniadania ani posiłku w szkole.

5. Picie alkoholu przez młodzież obu płci sprzyja częstszemu występowaniu urazów oraz występowaniu dolegliwości psychosomatycznych.

Joanna Kwiatkowska, Barbara Woynarowska, Anna Oblacińska, Ilona Burzyńska
Some correlates of alcohol consumption in adolescents aged 11 - 15 in Poland

Summary

Alcohol consumption prevalence among children and adolescents increases every year. On the grounds of a questionnaire research carried out in 1994 on 11- to 15-year-olds in Poland some correlates of alcohol consumption were established. In the study an international questionnaire was used, originally developed for the purposes of a survey on health behaviors in school-age youth, carried out every four years under the auspices of the WHO Regional Office for Europe.

Among alcohol drinking adolescents in the age range 11 to 15 the largest percentage was of those whose parents were craftsmen, blue-collar workers, or unemployed. Alcohol drinking adolescents more frequently were after sexual initiation, more often smoked tobacco, drank coffee, and did not have breakfasts or meals at school. Almost a half of the alcohol-drinking adolescents had difficult relations with their fathers, while some percent of them manifested aggressive behavior towards their peers. Alcohol consumption was positively correlated with traumatic injuries and psychophysical complaints such as headaches, irritability, and difficulty falling asleep.

Key words: adolescents\health behaviors\alcohol consumption

PIŚMIENNICTWO:

1. Anderson K.: *Young people and alcohol, drugs and tobacco*, WHO Regional Publications, European Series No 66, World Health Organization 1995, Finland.
2. Hołyst B.: *Na granicy życia i śmierci*. Wydawnictwo „69”, Agencja Wydawnicza „Cindvello Books”, 1995, Warszawa.
3. Kosikowski W.: *Substancje uzależniające a młodzież w badaniach CBOP 1994*, Problemy Alkoholizmu, 1995, 1.
4. Kustra K.: *Alkoholizowanie się dzieci i młodzieży*, Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy, 1989.
5. Lehto J., Moskalewicz J.: *Polityka alkoholowa w okresie głębokich zmian społeczno-ekonomicznych*, Alkoholizm i Narkomania Nr 1/18, Polskie Towarzystwo Psychiatryczne, Instytut Psychiatrii i Neurologii, 1995, Warszawa.
6. Maxwell R.: *Dzieci, alkohol, narkotyki*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 1994, Gdańsk.
7. Mazur J., Oblacińska A., Woynarowska B.: *Urazowość młodzieży szkolnej w Polsce w świetle badań ankietowych*, Instytut Matki i Dziecka, Warszawa 1994.
8. Woynarowska B., Burzyńska I.: *Zachowania zdrowotne i postrzeganie własnego zdrowia przez młodzież szkolną w Polsce*, Instytut Matki i Dziecka, 1995, Warszawa.
9. Woynarowska B., Jodkowska M. (red): *Nastolatek też jest ważny*, Instytut Matki i Dziecka; 1995, Warszawa.
10. Woynarowska B., Szymańska M.M., Burzyńska I. i wsp.: *Zachowania zdrowotne młodzieży szkolnej w Polsce*, Instytut Matki i Dziecka, 1993, Warszawa.
11. „Wódka pozwól rosnąć”, wkładka dla nauczycieli, wychowawców i młodzieży szkolnej, Problemy Alkoholizmu, 1994, 2 (artykuł redakcyjny).